

Димитрије Богдановић

Горички зборник

За нашу књижевну атмосферу и културне прилике у Зети петнаестог вијека, за традицију зетске духовности и оно што се збивало иза зидова неколицине манастира и дворова те земље, по којој су већ крстарили Турци, веома је карактеристичан рукопис, познат под називом *Горички зборник*, из 1441/42. године^[1]. Већ је од посебног интереса то што садржај Горичког зборника обухвата књижевни израз два лица из различитих друштвених средина, али са истовјетним прекупацијама и истовјетним естетским доживљајем: једне владарке и једног монаха-духовника. Ту је преписка Јелене Балшић, кћери српског кнеза Лазара, и монаха Никона Јерусалимца, старца и духовника Јеленине задужбине на скадарском острву Горици. Јелена је у вријеме састављања овог зборника већ други пут удовица. Када је њен други муж, Сандаљ Хранић, умро (1435.), Јелена се враћа Зети. Цркве које су опустјеле у току оружаног похода, она сад хоће да обнови. Ваљда по једној дубљој немањићкој традицији, Јелена мисли на духовни свијет и на смрт. На малом острву Горици, заправо Брезовици или Бешки, које лежи уз југозападну обалу Скадарског језера, недалеко од једног другог малог острва с манастиром, Морачника, и на истом растојању од трећег познатог скадарског острвца, Старчева, налазила се у рушевинама црква Св. Ђорђа. Поред ње Јелена подиже 1440. год. још једну цркву, цркву Пресв. Богородице. Она је сада по узору на своје свете претке и рођаке, можда имајући пред собом успомену на једну монахињу и књижевницу каква је била Јефимија (+ после 1405.), обузета монаштвом и монашком литературом. Из немирног живота супруге двојице владара, Јелена, жена-дипломат, сад мисли све више на вриједности које "нису од овог света". У разговору с монасима и духовном исповиједању проводи она своје посљедње године. Тако је и умрла крајем 1442., или убрзо после те године, док је у Зети владао већ један Црнојевић, Стефан (1426-1465.).

У *Горичком зборнику*, као духовник Јелене Балшић јавља се монах Никон Јерусалимац. Он је и писар *Зборника* и састављач већег дијела његовог текста. На претпоследњем листу рукописа потписао се, заправо тајнописом, грчким словима: "Име моје Никон Јерусалимац, монах". На посљедњем листу, у посљедњем реду, поново се потписује, али овога пута једноставно српски: "смерени Никон". По свему што се може закључити из још недовољно познатог и у цјелини необјављеног његовог списка, Никон је значајан српски књижевник средине XV. вијека, али, на жалост, о њему нема много биографских података. Неколико година прије састављања *Горичког зборника* јавља се један Никон као писац, односно писар другог великог зборника, *Шестодневника*, који се данас налази у манастиру Савини, у Боки. Тај

рукопис написан је 1439/40. године. Судећи по запису, гдје се такође потписује као "смерени Никон Јерусалимац", то је иста личност. У овом рукопису манастира Савине, осим *Шестоднева*, налази се више веома угледних византијских списа у српском преводу, као што су одломци из исихастичких дјела Григорија Синаита (1255-1346.), Симеона Новог Теолога (око 949-1022.), патријарха цариградског Калиста Ксантопула (око 1397.), као и неки текстови на грчком језику: један спис (*О дефиницијама*), који се неосновано прописује Атанасију Александријском (око 295-373.), као и спис Евсевија Кесаријског (око 265 – 340.). Ђорђе Сп. Радојичић, који је испитивао садржину савинског *Шестодневника*, указује и на посебан значај састава под насловом *Тлкованије св. Григорија Синаита о жеже јако несѣ наша бран ка крви и ѿлѣи и шѣо јесѣ бран и кѣо војин и васеоружасѣво Божије* (*Тумачење св. Григорија Синаита на аѿосѣолске речи да "није наш раѣ ѿроѣив крви и шѣла" и шѣа је ѣо "раѣ" и ко је "војник" и шѣа је "свеоружје Божије"*). Исти састав се налазио и у рукопису старе Народне библиотеке у Београду број 442, из XV. вијеку, као и у хиландарском рукопису бр. 213, из XVI. вијека. Разумије се, значај овог списа није толико у "нашој старој војној терминологији"^[2], колико у присуству једне за Византију специфичне литературе, која ће се нарочито намножити у току XIV. вијека, да у XV. вијеку буде већ распрострањена и свуда по јужнословенским земљама. *Шестодневник* Никона Јерусалимца из 1439/40. године карактеристичан је управо по ономе по чему ће бити карактеристичан и Никонов *Горички зборник*. Чињеница је да су и један и други споменик дјело Никона Јерусалимца, човјека који је у *Горичком зборнику* представљен као духовник Јелене Балшић и који је на тај начин утицао на духовно обликовање жене која је умјела да брине бриге ратова и дипломатије исто као и бригу о вјечном спасењу душе. Има основа да се вјерује у грчко поријекло Никона Јерусалимца. С једне стране, то је присуство грчких текстова у савинском *Шестодневнику*, мада није утврђено да ли је Никон узео и непосредно учешће у преписивању ових грчких текстова; затим, важније од тога, присуство великог броја грчких ријечи или грцизама у Никоновом оригиналном саставу у тексту *Повесѣи о јерусалимским црквама*, која се налази у *Горичком зборнику*; најзад, можда најважније, упадљиви елементи једнога грчког писма у ћирилском дуктусу Никона Јерусалимца, нарочито у овом посљедњем рукопису. С друге стране, писац *Повесѣи* је боравио у Јерусалиму, на Синају и у Египту за вријеме александријског патријарха Григорија IV. (1398-1412.), али то би могао чинити и као Србин ходочасник. Осим тога, криптограм за ријеч "монах" што га је Никон употребио у свом потпису испод *Повесѣи* – а*, који је успјешно одгонетнуо Ђорђе Сп. Радојичић, изразито је грчки (α' = μόνος + χ, μοναχός). У сваком случају, Никон је

човјек с великом духовном културом и одличан познавалац византијске књижевности, Светог писма, права. Да ли је исто лице он и Никандар, свједок Јелениног тестаментa од 25. новембра 1442., писаног у Горичанима у Зети и унијетог у званичну књигу дубровачких тестамената^[3], то се не може са сигурношћу тврдити, али је врло вјероватно. Он је ту на два мјеста потписан као "духовник Никандар старац јерусалимски", односно као "руком духовњаго ми оца старца Никандра Јерусалимца". Проблем другог имена рјешава се обично претпоставком да је Никон у међувремену од писања *Горичког зборника* (најкасније 31. августа 1442.) и потписивања Јелениног тестаментa, 25. новембра 1442., положио строге завјете велике схиме, када монах поново мијења име. Ако је то тачно, онда ће се Никон-Никандар Јерусалимац јавити и касније, последије Јеленине смрти: 1454. у манастиру Св. Николе на скадарском острву Врањини, и посљедњи пут 23. новембра 1468. као проигуман тога манастира^[4]. У том случају, Никандар (Никон) би могао бити старац манастира Св. Арханђела у Јерусалиму, коме је Св. Никола Врањински и припадао као метох, на основу Душанове повеље од 29. априла 1348. године. Тада би, свакако, морао бити већ у дубокој старости.

Горички зборник је рукопис који се чува у депозиту Архива Српске академије наука и уметности у Београду, као заоставштина Светозара Томића. Рукопис, на жалост, ни до данас није описан, нити је његов текст објављен, мада је још 1958. године речено да "издање *Горичког зборника* припрема Српска академија наука"^[5]. Све што се о њему до сада знало састојало се из кратких саопштења С. Томића (1911. и 1949.), Д. Костића (1923.), С. Станојевића (1927.), В. Ђоровића (1939.) и Ђ. Сп. Радојичића, који је у више махова помињао овај рукопис, да 1958. године објави из њега један текст (*Јеленино Описаније бољољубно*), а 1960. године и тај и други текст, *Повести о јерусалимским црквама* Никона Јерусалимца, оба у српском савременом преводу. Рукопис је Светозар Томић, према сопственом саопштењу, купио за вријеме свога службовања у Скопљу 1902. године. Писан је на папиру, има свега 273 листа величине 21 x 14 см, али су листови обрезивани, неуко "рестаурирани" и у приличној мјери и раније и тада оштећени, а неких (преко наведеног броја) више и нема. Први листови су сад само одерци са мало текста у почетку редова. Старе, дрвене корице, пресвучене кожом, потичу вјероватно из времена писања рукописа. Зборник је писан у Јеленином манастиру Св. Богородице на Горици, 1441/42. године. Читав је рукопис (осим мањег уметка на два листа) дјело једне руке, руке Никона Јерусалимца. Јеленин духовник је писао полууставом, који се у односу на своје вријеме одликовао изразитим присуством брзописних и посебно грчких минускулних и курзивних елемената. Правопис је Никонов углавном у традицији једнојеровог ресавског система. Језик је књижевни српскословенски, и, као што смо рекли, мјестимично

проткан бројним грцизмима и правим, изворним грчким ријечима. На примјер, "обретох свест моју нотран" (νοῦραν, трому); "храм перивоитон" (περιβόητον, познат чувен); "фриктин гору Елеонску" (φρικτήν, страшну); "химарион обретох Кисов" (χείμαρρον, горски поток), итд.

Зборник почиње писмом Никона Јерусалимца Јелени, али се текст због великог оштећења првих 7 листова и нестанка већег дијела сљедеће свешчице у рукопису, само дјелимично може читати. Од л. 16 је Јеленин одговор, *Ош̄исаније бо̄ољубно*, а затим, од л. 18в, Никонов *Ош̄вет̄и ват̄ора̄о̄ ӣосланиј̄*. На л. 49 почиње *Е̄ис̄то̄лија̄ ӣре̄ӣија̄*, гдје Никон излаже важне моменте свештене библијске историје, а затим у облику одговора на кратка Јеленина питања излаже учење цркве и расправља о разноврсним теолошким, догматским и другим проблемима. Карактеристично је да Никон у својим одговорима обилато користи и библијске текстове и наводе из патристичког предања. Даље Никон говори Јелени о њеним прецима, као примјеру светости (почев од л. 102 "архи диигис" — ἀρχὴ διηγῆσεως, почетак повијести). То је познато излагање о "племену" Јеленином, гдје је искоришћена грађа што је пружају стари српски родослови и летописи, затим *Жӣӣије свей̄о̄̄ Симеона* од Стефана Првовјенчаног и *Жӣӣије свей̄о̄̄ Саве* од Теодосија. Никон је, како је В. Ђоровићу саопштио Д. Костић на основу непосредног увида у текст *Горичко̄̄ зборника*, из Првовјенчаног употребио само првих тринаест глава, а остало је радио по Теодосију. Биљешке Д. Костића употребио је В. Ђоровић у критичком апарату свог издања *Жӣӣија̄ св. Симеона*, од Стефана Првовјенчаног (1939.). Послије тога излагања, Никон наставља Епистолију, извлачећи поуку из живота св. Саве. Од л. 165 је *Правило скӣӣска̄о̄̄ ӣребиванија̄*, које Никон саставља на "заповест" Јеленину, и које је намијењено "цркви и ћелији" које је подигла Јелена, дакле, како се види из других мјеста у тексту, манастиру Св. Богородице (Благовештења) близу (плисион, πλῆσιον) обитељи "светаго и славнаго великомученика тропеофора (τροπαλόφορος, побједоносац, побједник) Георгија, ва мeste рекомеме Горица". Правила имају већи увод са наводима из дјела св. Јована Златоустог, из *Паш̄ерика* и *Свей̄о̄̄̄ ӣисма*, а затим на л. 177 наслов: *Преданије уст̄авом иже на венешнеј с̄иране живуш̄ӣим иноком, рекше скӣӣска̄о̄̄ жӣӣија̄ ӣравило, о ћелијном ӣрезвенији и ка̄ӣадневном ӣе̄ӣији, иже ми ӣре̄јехом ош̄ӣ ош̄ац наших*. Правила су, у ствари, компилација монашких правила тзв. скитског типа, као и изрека светих отаца које се односе на монашки живот, али разлучивање оригиналног Никоновог дела од већ раније познатих прописа монашких типика захтијеваће подробно и стручно проучавање када текст буде издат. Тек на л. 258 почиње други спис Никона Јерусалимца, космографског карактера, под насловом *Повес̄ӣ о ӣроуведенији васељенеј*, а од л. 265в објављени састав *Повес̄ӣ јерусалимским црквам и мес̄ӣом ва ӣуст̄ӣњах, Јефай̄у*,

Јордану и васем ближњим ѿамо, јеже слишахом и видехом ѿа ѿовем и христѿољубију вашему, дакле путопис посвећен опет Јелени. Послије тога је исповиједање вјере, онда посвета за молбом за опроштај, ако се код писања гријешило, и са поздравом. На то се, на л. 272-273, надовезује завршно писмо Јелене Балшић, "смерене Јелене", у коме она потврђује да је примила дјело свог духовника Никона као "богодахновени орган" (богодонахнути инструмент), као "некују утвар царскују и многоценоје скровиште" или "та самаја богописанаја на скрижалех иже пријет иногда боговидац они". Овим писмом Јелена приноси овај рукопис на дар "храму пресветије Владичици нашеј Богородици, Благовештенију, иже ва Горици". Послије молитве Богородици долази, као завршетак, коначни запис Никона Јерусалимца са датумом писања *Зборника*.

Сви ови састави, и Никонови, и Јеленини, посвећени су једној превасходно монашкој, а онда и уопште теолошкој проблематици. Јелену, на примјер, занима зашто се ми клањамо иконама и крсту, који су "дело руку људских" као што су то и идоли, када је Бог преко пророка забранио да се клањамо људским творевинама, на што се надовезује Никонов догматички трактат са суптилним разликовањем поклоњења иконама и штовања светих који су представљени на иконама (л. 82в). Правила "скитска", опет, написана су у духу монашке исихастичке литературе, која је цвјетала у Византији, нарочито од четрнаестог вијека, и коју Никон, као што смо видјели код *Шесћодневника* из 1439/40., одлично познаје. То су прописи о молитвама и посту, о борби против грешних помисли и о епитимијама за гријехе, опет у виду молитве, и поста, и метанија (поклона, клањања). Основни мотив читавог *Зборника* јесте спас душе кроз добродјетел, врлину која доводи до светости и обожења. Стога је он дјело које садржи и теорију и праксу једне аскетски схваћене етике, у правом византијском духу.

Јелена у својим писмима открива и сама велико теолошко знање и дубоко проживљени однос према религиозном идеалу живота. То је значајно са културноисторијског становишта. Једна принцеза и владарка, која је вијек провела у матицама свјетске политике, која је дијелила добра и зла промјенљиве судбине српских династија уочи саме коначне турске побједи, жена која је планирала ратове и одлазила у дипломатске мисије – показује се овдје као мистик у правом, византијском смислу ријечи, заокупљена "светошћу чистог и нетелесног пребивања". Својим животом у свијету она није задовољна. Свијет, то су "жељење богатства и сујетна слава, а уједно и сласти", које не допуштају онима што су ношени "на таласима овог сујетног живота" да узникну на божанској свјетлости. Живот у свијету и за њу, која зна за задовољство живљења, јесте мрак који онемогућава духовно сазнавање: "Јер се помрачише душевне очи муком и метежом који је у свету". Њена је душа као у сну, а уз то раздирана проблемом вредновања монаштва и делатне љубави. Полемiku око тог питања

она износи пред Никона и тражи одговор. Ту се, дакле, јавља један од основних проблема византијске аксиологије живљења. Јелена о томе говори рјечником класичне монашко-религиозне византијске епистографије. Њен стил је пун емоције, пластичан, никако претјеран, уздржљив, с кратким реченицама, природан, мада реторски вјешт.

Никон је далеко ученији. Он сјајно познаје патристику, исихастичку књижевност, а исто тако и природне науке свога доба. Он је, несумњиво, мистик-исихаст. То доказује већ избор састава за *Шестодневник*, а, свакако, и *Горички зборник*. Он је прије свега, као и други византијски мислиоци и писци његовог времена, одан једној вјековној традицији. Не тражећи славу оригиналности у ономе познијем, нашем значењу, Никон се идентификује с писцима и "правим философима" прије себе и тражи потврду за своју мисао у свеопштем ауторитету познатих и признатих светаца, црквених отаца. Без обзира на то шта ће пажљива и учена анализа открити као Никонову самониклу ријеч, једва да је то у правом смислу ријечи самоникло; мјерило вриједности у то вријеме није изворност мисли, већ њена древност, могућност да се она "изведе", тј. да се потврди у мислима вијекова који су санкционисани универзалним сазнањем цркве. Стога у Никоновом рукопису не треба очекивати нешто што се не би могло прочитати у дјелима осталих писаца четрнаестог и петнаестог вијека, византијских и словенских. И то, свакако неће бити његова мана. Обрнуто: то је одлика чувања једног духовног континуитета културе чија је најснажнија амбиција да разбије оквир временског и просторног, да продре у нове димензије, да освоји вјечност у дословном смислу те ријечи.

Никон Јерусалимац се по нечему ипак може препознати у низу других њему сличних писаца. То је необично жив, посебно сликовит и сасвим индивидуалан стил којим је написао *Повести о јерусалимским црквама*. То је мисаона лирика, која је сва у импулсима за недоречене асоцијације. Она се тешко чита – уколико је за њено разумијевање и праћење неопходно одлично познавање библијске историје и географије. У исто вријеме текст *Повести* је течан поетски састав, гдје сваки податак једног путописа добија облик стилске фигуре и ритам реторске прозе. Анафорски и епифорски ефекти су чести; реченичке инверзије су нарочито упадљиве. Читав је састав, очигледно, писан са литерарним претензијама, а можда ће његова подробнија стилистичка и поетска анализа, пошто и оригинал буде издат, открити у томе и неке елементарније пјесничке законе, чак и извјесну версификацију.

Горички зборник је значајнији књижевни споменик средњовјековне Зете и по томе што свједочи о присуству и учвршћењу византијског исихазма на територији која се непосредно граничила са латинским Западом и која је управо у то вријеме, средином петнаестог вијека и касније, трпјела велики притисак једне латинске (млетачке) политике.

Исихизам је у Србију дошао из Свете Горе непосредно или посредством монашке колоније Григорија Синаита у Парорији (Бугарска). Обично је Григорије Синаит и сматран "оснивачем исихазма", али то није тачно. Григорије, светогорски монах, који је један дио свог аскетског живота провео прије тога и на Синају, да послѣје Свете Горе пређе у Бугарску и у Парорији заврши свој живот, окружен многобројним ученицима – Грцима, Бугарима, Русима и Србима, само је преносилац и обновитељ класичних исихастичких предања монашког Истока на балканском тлу. Монаштво је од самога свога постанка (у Египту, у трећем вијеку) засновано на тежњи да се аскезом пређе граница људског и зађе у сфере божанског живота. Идеал монаштва је сједињење с Богом, "обожење", прожимање божанским "енергијама", "доживљавање Бога". Без обзира како та тежња била формулисана, она је присутна у свима многим хиљадама египатских пустињака, синајских, палестинских, сиријских, малоазијских калуђера, и свих оних монаха који су још од деветог вијека прешли у Европу и распространили се по врлетним и шумовитим "пустињама" Балканског полуострва. Та мисао повезује најстарију монашку литературу, *Лавсаик* и *Изреке оцаца* (четвртог вијека), преко списа Евагрија и Макарија, затим писаца синајске школе (Јована Лествичника, Исихија, Филотеја и других), са литературом новог монашког полета, монашке ренесансе, тако рећи, једног Симеона Новог Теолога, и дјелима развијене синтезе исихазма у четрнаестом вијеку (Григорије Синаит, Григорије Палама и други).

Један од главних момената исихастичке аскезе јесте тзв. "исихија" или "безлмвије" (ἄσυχία, тиховање, мир), које се састоји у одвајању и осами ради практиковања "умне молитве", којом се постиже "теорија" (θεωρία, посматрање). "Теорија" је гледање божанских тајни, а прије свега оне свјетлости коју су апостоли видјели на Тавору када се Христос преобразио (Мт. 17:1-13); та се свјетлост отуда зове и "таворска" свјетлост, а по својој тајанственој природи није створена већ проистиче из Бога, еманира као његова вјечна, божанска сила или енергија. Свеукупно источно монаштво, оно које се организовало у општежићу као и пустињачко, анахоретско монаштво, кроз многе стотине година чврсто је вјеровало да је такво виђење могућно, да је, другим ријечима, могућан однос и додир човјека као створеног бића са Богом као створитељем, који је иначе изнад сваке категорије сазнања, несазнајан и "анониман". То је увјерење обиљежавало монашки живот кад год је покушавао да избјегне искушења своје декаденције, или да превазиђе ограничења средине и свога времена. Исихизам, као синтеза читаве доктрине источног монаштва, није никада могао бити пригушен, мада је таквих покушаја било, нарочито кроз строго ограничавање индивидуалне аскезе у режиму општежића (киновије) оног типа какав је у деветом вијеку био заведен у манастиру Студиону у Цариграду. И у таквим манастирима јављали су се појединци који су практиковали "умну" аскезу, "умну исихију", мотрећи над слободом свог духа и у ситуацијама потпуне

дисциплинарне покорности (примјер Симеона Новог Теолога). Најзад, и овдје ваља нагласити да исихастичка аскеза није никакав извјештачени метод умног тренинга, већ израз религиозне емоције, снажније од прописа или отпора средине.

Тако је исихазам у Византији XIV. вијека, нарочито са доласком Григорија Синаита у Свету Гору, постао владајући и признати идеал духовности. Из Византије је прешао у јужнословенске земље и укоријенио се у њима, нарочито у другој половини XIV. вијека, мада је у српској књижевности био и раније присутан, захваљујући превођењу дјела исихастичке класике (нпр. *Лествице* Јована Лествичника). Србија кнеза Лазара и његових насљедника била је поготову свестрано прихватила исихазам, преводила и преписивала исихастичку литературу. Није зато случајно што је протагонист исихастичке оријентације и у Зети један Лазаревић, кћер кнеза Лазара, Јелена Балшић. Њено задужбинарство има одређене циљеве: не само подизање своје будуће гробнице већ стварање једнога духовног средишта, које би у Зети, изложеној млетачком притиску, његовало и одбранило византијско-православну духовност. То је била одбрана историјске оријентације српске културе у тренутку када је та оријентација тамо била највише угрожена. У посљедњим часовима српске државне самосталности, када се у политичком погледу могло већ бирати између турског и млетачког сизеренства, између ислама и борбеног католицизма, Јелена Балшић потврђује своју оданост немањићкој и Лазаревој традицији.

Овај напор постаје утолико важнији уколико се има у виду одлучно непријатељство латинске теологије као и читавог начина мишљења тадашњег хуманистичког покрета на Западу према византијском исихазму. Спор који је избио полемиком између Варлаама Калабријског и Григорија Паламе није се могао задржати на питању монашке аскезе него се, природно, развио у далеко крупније, начелне теме. То је постала борба два погледа на свијет, борба двију култура. За свијет латинске сфере исихазам је био лудост и заблуда. За источни свијет, коме је припадала и Србија, то је било питање духовног опстанка. *Горички зборник* зато баца посебну свјетлост на културне прилике у Зети средином XV. вијека.

Напомене:

1 Веома сам захвалан Предсједништву САНУ, као и управнику Архива САНУ Божидару Ковачевићу на љубазном одобрењу на основу кога сам могао и лично видјети тај рукопис. Иначе, приликом израде овог прегледа користио сам у највећој мјери податке Ђорђа Сп. Радојичића, *Антологија старе српске књижевности XI–XVIII в.*, Београд 1960., 341–343, преведене текстове објављене у тој антологији, и посебно податке из саопштења Светозара Томића, *О Горичком рукописном зборнику из 1442. године*, Гласник САН 1 (1949) 181.

2 Ђорђе Сп. Радојичић, Извештај о раду на проучавању старих српских рукописних и штампаних књига, као и других старина, Историски часопис 2 (1949-1950, обј. 1951) 332-333.

3 Изд. Љ. Стојановић, *Старе српске ѿвеле и ѿисма* I,1, Београд-Сремски Карловци 1929, 394-397, бр. 400.

4 F.Miklosich, Monumenta serbica, Viennae 1858, p. 463 / 464, No. 370; Ђуро Даничић, *Рјечник из књижевних стјарина српских II*, Београд 1863., 158. с. н. Никандр. Потврда и у документу Степана Вукчића, његове жене Јелене и сина Владислава да су примили наслеђе од Јелене, жене Сандаљеве, 1. априла 1443., гдје се помиње “њен духовник Никандар старац јерусалимски” (Љ. Стојановић, н. д., I, 2, 57, бр. 656)

5 Ђорђе Сп. Радојичић, О смерној Јелени и њеном отписанију богољубном, Дело књ. 5 (1958.) 594.